

ארגון רבני צהר
היהדות של כולנו

”עד היכן כיבוד אב ואם? מצוות כיבוד אב ואם מול חובותיו של האדם כלפי עצמו

הרב יובל שרלו, הרב אוריאל גנזל, הרב שאול ברוכי

1. הצגת הסוגיה

מצוות כיבוד אב ואם היא מן המצוות המפורסמות ועיקרה כמבואר בגמרא הוא הטיפול בצורכיהם הפיזיים של ההורים: ”מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא” (קידושין לא ע”ב).¹ אומנם גבולותיה של מצווה זו רחבים הם עד שסוגיית הגמרא מוסיפה ומראה, במאמרי אגדה שונים, את גודל מעלתה של המצווה ואת תחומיה העצומים; בין השאר, נאמר בסוגיה זו המשפט ”עדיין לא הגעת לחצי כיבוד”. מטבע הדברים, למצווה זו נודעות גם השלכות כלכליות משמעותיות בעבור הילדים, אולם יותר מכך נודעות לה משמעויות במישורי החיים האישיים של הילדים. שאלה יסודית ביותר בסוגיה זו היא שאלת היחס בין חובות הבן להוריו לבין זכויותיו וחובותיו כלפי עצמו ומילוי צרכיו האישיים. האם הבן צריך לשעבד את כל מה שיש לו – את ממונו, את זמנו ואת מאווייו האישיים – לשם מילוי חובתו כלפי הוריו? מלבד השאלה ההלכתית המעשית, עומדת כאן לדיון שאלה רחבה יותר בדבר עולמו האישי של האדם וחובותיו כלפי עצמו אל מול חובותיו כלפי הכלל. מבחינה זו, מצוות כיבוד אב ואם קורעת צוהר לשאלה רחבה הרבה יותר.²

2. מקורות היסוד

את העמדה העקרונית בשאלת סדר קדימויות קובעת המשנה (בבא מציעא ב, יא): ”אבדתו ואבדת אביו – אבדתו קודמת; אבדתו ואבדת רבו – שלו קודם...”. הגמרא על אתר (לג ע”א) לימדה כי המקור לסדר קדימויות זה הוא בדרשת הכתובים: ”אפס כי לא יהיה בך אביון” (דברים טו, ד) – שלך קודם לשל כל אדם”. בדרשה זו נקבע אפוא עיקרון כללי שאינו קשור דווקא למצוות כיבוד אב ואם. דווקא בפרשה המדברת על מצוות הצדקה – חובת הנתנה לעני – מלמדת התורה שהחובה הראשונית המוטלת על האדם היא חובתו לבל יהא הוא עצמו עני. הברייתא מנסחת את דבריה כעיקרון כללי, וכך כתב גם הרמב”ם: ”האדם עצמו קודם לזולתו, יהיה מי שיהיה”.³ עיקרון זה בא לידי ביטוי במקומות רבים בהלכה;⁴ ואחד מהם כאמור הוא מצוות כיבוד אב ואם.

¹ דין זה נפסק בש”ע, י”ד, רמ, ד.

² עמדנו על כך בהקשר רחב יותר בנייר העמדה – ‘האדם עצמו קודם לזולתו’.

³ פירוש המשנה, בבא מציעא ב, יא.

⁴ עיקרון דומה ומשלים הוא עקרון ”חייך קודמין לחיי חברך” (בבא מציעא סב ע”א), אשר לו השלכות הלכתיות בכל הנוגע להצלת נפש. עקרון ”שלך קודם לשל כל אדם” מרחיב זאת גם לתחום הממוני. אומנם הסוגיה עוסקת במצוות השבת אבידה, אך הפוסקים השתמשו בעיקרון זה בתחומים שונים ומגוונים. נציין כאן כמה דוגמאות. ר’ יוסף קארו (ש”ת אבקת רוקל, סימן קצה) פסק שמותר לאדם לכבוש את עדותו כשיש חשש להפסד ממון בשל כך: ”ואין אומרים לזה הפסד ממון כדי שיזכה חברך בממון שהרי אין אדם חייב להעיד על חברו אלא מדין גמילות חסדים... ואין גמילות חסד שיפסיד אדם ממנו בשבילו, דיותר הוא חייב להיותו חס על נכסיו מעל נכסי חברו וכדאשכחן במשיב אבידה”. אומנם, בהשוואה בין עדות להשבת אבידה, המתבססת על הסוגיה בשבועות ל ע”ב, אין ראייה בשבועות זה בכלל דיני ממונות, אך בדברי האחרונים מצאנו שימוש בעיקרון ”שלך קודם” בתחומים נוספים. החפץ חיים בספרו אהבת חסד (חלק א, פרק ו, סעיף ט) מסביר באמצעות נימוק זה את הדין שלפיו אף שהלוואה לעני קודמת להלוואה לעשיר, אם העשיר מציע עסקה שיש בה רווח לנותן – אין הוא צריך להעדיף את העני. תמונת הראי של קדימות הבן לאב בהשבת אבידה היא מצוות תלמוד תורה: שם, כאשר האב (המחויב ללמד את בנו) צריך ללמוד בעצמו ואין לו מספיק כסף ללמד את בנו וללמוד בעצמו – הוא קודם לבנו (ש”ע, י”ד, רמה, ב). ר’ משה פיינשטיין (אגרות משה: אגרות השקפה, סימן ג) מנמק זאת בטעם ”שלך קודם”. חשוב לציין שכמו בסוגיית הגמרא כך גם בדברי הפוסקים נמצאים זה לצד זה שני העקרונות המאזנים: אומנם ”שלך קודם”, אבל ”כל המקיים בעצמו כן, סוף בא לידי כן”. ר’ משה פיינשטיין (שם; ש”ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ה, סימן לב) למד מן הסוגיה בבבא מציעא את מידת האיזון בין שאיפתו של תלמיד חכם להתקדם בלימוד התורה לבין חובתו ללמד אחרים. הרב פיינשטיין קבע שבאופן עקרוני תלמיד חכם צריך לשים במוקד את ההתפתחות האישית שלו בלימוד תורה, אך הוא נדרש גם לתת מעצמו לאחרים ולכן ראוי שיקדיש ‘מעשר’ מזמנו כדי ללמד לאחרים.

ארגון רבני צהר
היהדות של כולנו

3. היסוד הפילוסופי-מוסרי: מעמדו של הבן כישות עצמאית

קודם שנפנה למשמעויות המעשיות של עיקרון זה, נעסוק בהיבטים הרעיוניים שלו. הקביעה כי "האדם עצמו קודם לזולתו" אומנם נראית במבט ראשון כקביעה אגואיסטית, אך יש בה יסוד מוסרי עמוק מאוד. ר' שמעון שקאפ, בהקדמה לספרו 'שערי ישראל'⁵, הרחיב על עמדה עקרונית זו וביסס אותה; הוא לימד כי אף שהאדם מחויב להקדיש עצמו למען הכלל, וזו תכלית חייו, לא ניתן לעשות זאת מבלי שצרכיו האישיים יתמלאו תחילה. אהבת ה'אני' הטבועה בנפש האדם מחייבת בראש ובראשונה התייחסות לצרכיו. בניית ה'אני' הפרטי, השמירה על הרכוש הפרטי, הדאגה לצרכיו הבסיסיים של היחיד ופיתוח מקומו המיוחד בעולם – כל אלה הם תנאי הכרחי העשוי לאפשר לו לאדם להיפתח בעתיד אל זולתו ולתת משלו למען הכלל, גם בדרך של מסירות נפש. הדרך לעשות זאת היא דרך של הרחבה: מתוך הבנה שה'אני' עומד במרכז, ניתן להרחיב את אותו 'אני' מהמעגל הפרטי-אישי אל ה'אני' המשפחתי, ה'אני' הקהילתי, ה'אני' הלאומי וכדומה.⁶

יש להוסיף ולסייג שהכלל 'שלך קודם' איננו כלל שאין לו גבול. אם משתמשים בעקרון זה ללא הגבלה, ניתן להכשיר את כל העוולות שבעולם. הסתייגות זו מפורשת בסוגיה הנזכרת: אותם אמוראים שאמרו "שלך קודם" מסייגים ואומרים "כל המקיים בעצמו כך – סוף בא לידי כך". אדם איננו יכול להסתתר מאחורי הקביעה "שלך קודם" והוא מחויב למצוא את הדרך לסייע לזולתו, כדברי רש"י שם: "אף על פי שלא הטילו עליו הכתוב, יש לאדם ליכנס לפניו משורת הדין ולא לדקדק שלי קודם, אם לא בהפסד מוכיח...".

4. קו הגבול בין "שלך קודם" לבין החובות כלפי ההורים

ההשלכה המעשית של השאלה הנזכרת ביחס לכיבוד אב ואם מצויה גם במישור הממוני: האם נדרש הבן – ועד כמה – להוציא ממון משלו או להתבטל ממלאכה כדי לקיים את המצווה? ענפיה של השאלה נוטים גם למישור ההתנהגותי: האם הבן מחויב למלא את רצונו של האב ואת דרישותיו כאשר הדברים עומדים בניגוד לצרכיו הפרטיים של הבן, לרצונו האישי או למצוות אחרות שהוא מחויב בהן?

1.1. המחויבות הממונית

בשו"ע (יו"ד, רמ, ה) נפסק שחובת כיבוד אב ואם היא מממונו של האב, והבן איננו מחויב להוציא ממון מכיסו בעבור קיום המצווה. אכן, יש לשאול מהי חובתו של הבן כאשר אין לאב כסף: האם גם אז מוטלת עליו חובה לכבד את הוריו (מממונו) ועד היכן מגיעה חובה זו? ר' יוסף קארו (שם) פסק שכאשר אין לאב ממון משלו, חייב הבן להוציא משלו לצורך האב: "ואם אין לאב, ויש לבן, כופין אותו וזן אביו כפי מה שהוא יכול. ואם אין לבן, אינו חייב לחזר על הפתחים להאכיל את אביו". הרמ"א הוסיף על כך: "ויש אומרים דאינו חייב ליתן לו רק מה שמיחייב ליתן לצדקה". נושאי הכלים על אתר העירו כי דעת השו"ע היא כדעת הרמ"א, כלומר החיוב איננו מצד כיבוד אב ואם

⁵ ר' שמעון שקופ, ראש ישיבת שער התורה בגורודנה שבליטא, נפטר בשנת 1939. ספרו 'שערי ישראל' מתאפיין בניחוח לוגי-משפטי של העקרונות היסודיים בהלכה.

⁶ גישה דומה ניתן למצוא בפירושו של ר' הירש לפסוק "הקם תקים עמו" (דברים כב, ד). פסוק זה מחייב אדם לעזור לחברו לטעון את חמורו, אך מאפשר לו לקבל על כך שכר. הרב הירש ביאר שהתורה איננה דורשת מהאדם לעשות טוב ללא גבול, תוך ביטול עצמיותו ומסירות נפש; דרישה כזו איננה מעשית ומובילה לאנוכיות. כלשונו: "העקרון החברתי היהודי המחייב כל אדם, נותן תוקף מוסרי מלא לדאגת האדם לקיומו ולעצמאותו, אך בצד דאגת האדם לעצמו הוא דורש גם את הדאגה לזולת". זאת ועוד: שאיפת האדם לטובת עצמו איננה אנוכיות אלא חלק מקיום רצון ה'. בדרך דומה כתב הרא"ה קוק, **אגרות הראיה**, חלק א, איגרת קמ (עמ' קעד-קעה); שם, איגרת קי (עמ' קלד). עסקנו בכך לא אחת במסגרת 'צהר לאתיקה'. ראו למשל נייר עמדה, 'האם מוטלת על המדינה חובת סיוע לפליטים', וכן הרב יובל שרלו, 'על הפרת התחייבויות ודילמת בית המרקחת', <https://ethics.tzohar.org.il/%d7%a2%d7%9c-%d7%94%d7%a4%d7%a8%d7%aa-%d7%94%d7%aa%d7%97%d7%99%d7%91%d7%95%d7%99%d7%95%d7%aa-%d7%95%d7%93%d7%99%d7%9c%d7%9e%d7%aa-%d7%91%d7%99%d7%aa-%d7%94%d7%9e%d7%a8%d7%a7%d7%97%d7%aa/>

ארגון רבני צהר
היהדות של כולנו

אלא מדין צדקה.⁷ נמצא אפוא שחיוב כיבוד אב ואם מוגבל מעיקר הדין לשימוש בממונו של האב בלבד. מצוות כיבוד אב ואם כשלעצמה איננה מחייבת את הבן להוציא מממונו בעבורה אפילו כשאין לאב כסף.

2.4. חובת הציות

שאלת חובת הציות של הבן להוריו מתחלקת לשני היבטים: חובת הציות כאשר ישנו עימות בין החובות כלפי ההורים לבין מצוות התורה; וחובת הציות להורים בדברי הרשות.⁸

1.2.4. ציות להורים העומד בסתירה למצווה אחרת שהבן מחויב בה: סוגיית הגמרא שממנה יש ללמוד על דבר חובת הציות לרצון האב דנה בהתנגשות בין רצון האב לבין מצווה אחרת המוטלת על הבן: "מנין שאם אמר לו אביו 'היטמא' או שאמר לו 'אל תחזיר' שלא ישמע לו? שנאמר 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמרו אני ה' (ויקרא יט, ג) – כולכם חייבין בכבודי" (בבא מציעא לב ע"א). גם בדברי הראשונים ובש"ע מצאנו התייחסות דווקא לשאלות שבהן במערכת השיקולים שלא להישמע לרצון האב מצויה מצווה אחרת שהבן מחויב בה. לדוגמה, הש"ע פוסק כי בן רשאי ללכת ללמוד תורה לפני רב מסוים בניגוד לרצון אביו;⁹ הרמ"א פוסק שאין הבן צריך להישמע לרצון אביו בשאלה עם מי להתחתן;¹⁰ הש"ע פוסק כי אם האב ציווה את הבן שלא למחול לאדם פלוני, אין הבן צריך לשמוע לו.¹¹ בכל המקרים הללו חובת הציות נדחית מפני מצווה – ואפילו מצווה דרבנן.¹²

2.2.4. ציות להורים בדברי הרשות: בדברי הפוסקים לא מצאנו קביעה מפורשת שלפיה אין חובת ציות להורים בדברי רשות, אך מצאנו הגבלות על חובה זו. ראשוני ספרד פסקו כי החובה לקיים את רצון האב אמורה דווקא בדבר שיש לאב הנאה ממנו, כמו "מאכילו ומשקהו", אך לא בדבר שאין בו הנאה.¹³ מהר"ק הורה שכשם שכיבוד אב נעשה בממונו של האב, כך – וכל שכן – שאין כיבוד אב ואם שייך בדבר שיש בו "צערא דגופא" לבן.¹⁴ האחרונים נחלקו בשאלה האם ישנה חובת ציות להורים בדברי הרשות;¹⁵ אולם נראה שעקרון "שלך קודם" מחייב את ההכרעה כי מצוות הכיבוד והמורא אינן מחייבות את הבן להכפיף את רצונותיו לרצון הוריו. על הבן לנהל את חייו

⁷ זוהי גם דעת הרמב"ם, הר"ף והרא"ש, כפי שכתב הבית יוסף (שם). לדעת הסמ"ג והסמ"ק, החיוב הוא מדין כבוד אב ואם, והב"ח שם מבאר מדוע גם לדעתם אין הבן מחויב לחזר על הפתחים. להרחבה ראו הרב רצון ערוסי, 'החובה לטפל בהורים ולזון אותם', בתוך: 'שביב (עורך), **דברים שאין להם שיעור**, אלון שבות תשס"ה, עמ' 126–134.

⁸ ראו על כך: הרב יובל שרלו, 'כבוד האדם של הילד במצוות כיבוד הורים: האם חייב הילד לציית להוריו?', בתוך: שלמה נס וצביה שיפ (עורכים), **אהבת האדם וכבוד הבריות: קובץ מאמרים ודברי הגות**, רמת גן תשס"ו, עמ' 318–328 (וראו שם הפניות למאמרים נוספים); הרב יובל שרלו, **בצלמו: האדם הנברא בצלם**, ירושלים תשס"ט, עמ' 165–171.

⁹ **ש"ע**, רמ, כה, על יסוד דברי **ש"ת תרומת הדשן**, סימן מ. הסיבה להיתר היא שהבן מחויב בתלמוד תורה.

¹⁰ **רמ"א**, רמ, כה, על פי **ש"ת מהר"ק**, שורש קסו. כאן עומדת כנגד חובת הציות מצוות פרו ורבו.

¹¹ **ש"ע**, רמ, טז, על פי **ש"ת הרא"ש**, כלל טו, סימן ה. כנגד חובת הציות עומד איסור 'לא תשנא את אחיך בלבבך'. שימוש בתשובת הרא"ש נמצא גם בתשובת מהר"ק על הנישואין, וראו להלן.

¹² **ש"ע**, רמ, טז. ראו עוד **ש"ת יחווה דעת**, חלק ה, סימן נו (=לימוד בישיבה ללא לימודי חול נגד רצון ההורים, **תחומין**, ג [תשמ"ב], עמ' 235–237); הרב יעקב אריאל, 'התנדבות לקצונה בניגוד לרצון ההורים', **תחומין**, יג (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 219–227; אביעד הכהן, 'כיבוד אב ואם מול ערכים אחרים', בתוך: 'שביב (עורך), **דברים שאין להם שיעור**, אלון שבות תשס"ה, עמ' 383–415, המביא דוגמאות נוספות מדברי ראשונים ואחרונים בשאלת חובת הציות להורים (כגון בחירת מקום ללימוד תורה, עלייה לארץ או מניעת ירידה ממנה בניגוד לרצון ההורים, התנגדות האב לאמירת קדיש על ידי הבן על אמו, בחירת בית כנסת לתפילה, וחשש האב מפני טבילה של הבן במקווה שמימיו קרים).

¹³ **חידושי הרמב"ן**, יבמות ו ע"א, ד"ה מה להנך; **חידושי הרשב"א**, שם, ד"ה מה; **חידושי הריטב"א**, בבא מציעא לב ע"א, ד"ה איכא דמתני. באופן דומה נימק מהר"ק את פסיקתו בעניין נישואין. לדבריו, אין כיבוד או מורא "במילתא דלא שייך האב בגווה". אך השוו לדברי **המקנה** (קידושין לא ע"ב) שכתב שגם כשאין הנאה לאב, אם אין בזה הפסד לבן, חייב הלה לציית מדין מורא אב, וכן פסק הגר"ש אלישיב (**קובץ תשובות**, חלק א, סימן יב; חלק ה, סימן קנב).

¹⁴ **ש"ת מהר"ק**, שורש קסו.

¹⁵ ר' יאיר חיים בכרך (**ש"ת חוות יאיר**, סימן ריד) דן במקרה של אם שכתבה בצוואתה לבנה שלא ישכיר את ביתו. לדעתו, הבן מחויב להוציא תלמיד חכם זקן שמתגורר בבית, כצוואתה של האם. הוא כתב שדווקא במקום מצווה המוטלת על הבן, פטור הלה מקיום רצון אביו ואמו, אך לא במקום שאין מצווה. בעל **פתחי תשובה** (יורה דעה, סימן רמ, ס"ק כב) הביא את דברי **החוות יאיר**, וגם בס"ק יד הבין כדבר פשוט שהבן מחויב לקיים את רצון אביו בדבר הרשות. לעומת זאת, הגר"א (**ביאור הגר"א**, שם, ס"ק לו) נקט כדעת הרמב"ן והרשב"א הנ"ל, שלפיה כיבוד אב ואם הוא דווקא בדבר שיש בו הנאה לאב. ראו בדברי **הילקוט יוסף** (הלכות כבוד אב ואם, פרק ט, סעיף א) שהכרעה כדעת רוב הפוסקים, דהיינו שאין חובת ציות בדבר שאין בו הנאה לאב, ובפרט כשיש לבן צער או כשהדבר קשה לו, אך ממידת חסידות בכל אופן יש למלא את רצונם.

ארגון רבני צהר
היהדות של כולנו

כישות עצמאית, בעלת חובות ורצונות אישיים, כאשר חובה מרכזית המוטלת עליו היא לכבד את הוריו, למוע בקולם במה שנוגע לצורכיהם, ולהתחשב בדעתם בצורה מכבדת גם במה שלא נוגע ישירות אליהם.

5. סיכום

- 1.5. מצוות כיבוד אב ואם כפופה לעיקרון ההלכתי "שהאדם עצמו קודם לזולתו" ("שלך קודם").
- 2.5. חובת הכיבוד המוטלת על הבן צריכה להיעשות מממונו של ההורה. גם כשאין להורים ממון, החובות הנוספים על הבן הם חלק ממצוות צדקה ואינם נובעים ממצוות כיבוד אב ואם.
- 3.5. באופן בסיסי, חובת הציות איננה חלק ממצוות כיבוד ומורא.
- 4.5. בדבר הקשור לצורך ישיר של ההורה, יש חובה למלא את רצונו, כאשר אין זה עומד כנגד חובה אחרת של הבן.
- 5.5. אין למלא את רצון ההורה כאשר הוא מבקש לעבור על מצווה, ואפילו זו מצווה דרבנן.
- 6.5. אין חובה לציית לדברי ההורה בדבר שאין בו הנאה ישירה להורה או כאשר נגרם צער לבן.
- 7.5. ההימנעות מציות אפשרית וראויה כאשר מדובר בעניינים מהותיים לבן, ולא בעניינים משניים שבהם יש לקיים את רצון ההורים.
- 8.5. הרשות שלא לציית להורים איננה הפקרות, ויש להתחשב ברצונם.
- 9.5. אסור לאדם לבזות את אביו ואת אמו. ההימנעות מציות להם צריכה להיעשות באופן שאיננו פוגע בהם.¹⁶

¹⁶ לדעת הנצי"ב (שו"ת משיב דבר, חלק ב, סימן נ), בשאלת בחירת אישה לנישואין, כאשר ישנו ביזיון לאב, חובה לציית לו אף שהוכרע בשו"ע שאין הבן מחויב למלא רצון אביו בעניין זה. אך עיינו בשו"ת ציץ אליעזר, חלק טו, סימן לד; הרב וולדנברג חולק על הנצי"ב בשאלה זו.